

Haçettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 3. Sayı 5. Bahar 2007

Osmanlı İmparatorluğunda İlk Seçimler

Ahmet OĞUZ

Ahi Evran Üniversitesi

OĞUZ, Ahmet, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Seçimler. *CTAD* Yıl 3, Sayı 5 (Bahar 2007), 5-18.

Türk siyasî hayatında seçim, Tanzimat'la birlikte giren önemli bir kavramdır. Mahallî idarelerde başlayan bu süreç, taşradan merkeze doğru gelişmiş. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimleri gerçek anlamda diyebileceğimiz ilk seçimdir. Bu yapılan seçim, iki dereceli ve dönemin iç ve dış sorunları içinde geçici talimatlarla sonuçlandırılmaya çalışılmıştır. Böyle yapılmasının amacı, nüfusun temsil oranının sağlanmaya çalışılmasıdır. Seçim kanunu, ilk meclis tarafından çıkarılmış ve 1908 Meclisi oluşturulurken bu kanun hükmünde yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Meclis-i Mebusan, Seçim, Kanun-i Esasî, II. Abdülhamid.

OĞUZ, Ahmet, The First Election at the Ottoman Empire. *CTAD* Year 3, Number 5 (Spring 2007), 5-18.

Election is an important concept coming into Turkish political life along with Tanzimat period. The first parliamentary elections in Ottoman Empire can be said to be the first elections in a democratic way. The election done within the foreign and internal problems was a two-degreed and aimed to give a temporary end to these problems. Underlying reason for this conduction was to increase the rate of representatives. The election law was put into force by the first Parliament and 1908 Parliament was constituted under this law.

Key Words: Tanzimat, The Ottoman Parliament, Election, Kanun-i Esasî, II. Abdulhamid.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat Fermânı'ndan sonra İmparatorluğun temel dinamiklerini ortadan kaldıran köklü değişimler meydana geldi. Bu değişikliklerden belki de en önemlilerinden birisi seçim unsurunun Türk siyasî tarihine girmesidir. Mahallî idarelerden başlayarak yaklaşık yarım yüzyıl içinde seçim kavramı, Türk siyasî tarihinin güvenilir ve vazgeçilmez bir unsuru hâline

gelmiştir. Kuşkusuz bunda Tanzimat Fermânından bu tarafa merkezde ve taşrada yapılanlar ve mahallî idarelerin seçimle iş başına gelmeleri, Meclis-i Mebusan'a üye seçimi ve işleyişini de önemli ölçüde etkilemiş ve demokratik bir yapının doğmasında önemli bir unsur olmuştur.¹

Uzun sürecek olan bu kurumsallaşmanın başlangıç noktasını Sisam adası meydana getirir. Ada'da isyan çıkması üzerine, II. Mahmut (1808-1839) isyanı bastırmak ve bunun devletler arası bir sorun olmasının önüne geçmek için isyanın hemen bastırılmasının çaresinin bulunmasını istemiştir. Bunun için adanın, özerk yönetim statüsünü Bab-ı âlî kendisi belirlemiş ve İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlere yeni mevcut durumu bir nota ile bildirmiştir. Ada'nın idaresinin, 1832 tarihinde dört nahiyeden seçilen eşraf temsilcileri ve onların teşkil edeceği meclis yanında Bab-ı âlî'nin seçeceği Fenerli bir Rum beyine bırakılması kararlaştırılmıştır.²

Sultan II. Mahmut'un yönetim tarzının seçime bağlanması şeklindeki değişikliğinden sonra, Osmanlı siyasi tarihinde seçime dayalı gelişmeler devam etmiştir. Sultan Abdülmecit (1839-1861) Tanzimat ıslahatlarının iyi gitmediğini gözlemlediğinden Meclis-i Vâlâ'yı toplantıya çağırarak her bölgeden bir Müslim ve bir gayrimüslim olmak üzere iki ileri gelenin İstanbul'a çağırılarak, sorunlarını doğrudan aktarma ve çözüm bulma yoluna gitmiştir. Bu mecliste özellikle taşranın sorunları tartışılmıştır.³ İstanbul'da 12 Mayıs 1845 tarihinde yapılan toplantıda alınan karar gereğince İmar Meclisleri⁴ kurulmuş, bununla taşranın sorunlarının çözülmesi düşünülmüştür.⁵ Bu toplantıdan sonra mahallî idarelere ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bu amaçla hazırlanan Vilâyet nizamnâmelerinde, vilâyetlerin idaresi, bu meclislerde görev yapacak azanın seçimi, kazalarda

¹ İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı*, Ankara, 1978, s. 169-182.

² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, Ankara, 2000, s. 68.

³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 46.

⁴ İmar meclislerinin kuruluş ve faaliyetleri için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 199, Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat dönemi İmar Meclisleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkez Dergisi (OT/AM)*, Ayrı basım. Ankara, 1992, s. 326, Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s. 194.

⁵ "Sizler buraya sorunlarınızın öğrenilerek çözüm yollarının araştırılması için çağırılmış bulunuyorsunuz. Sunduğunuz layihalar incelenmiş ve gerekenlerin yapılması için "Mecalis-i İmariye" kurulmuştur." ifadeleri ve ayrıntı için Seyitdanlıoğlu, a.g.m., s. 323-330.

seçimin nasıl yapılacağı, kazaların idaresi ve benzeri vilâyetlerin yönetimi ile ilgili yapılması gerekenler sıralanmıştır.⁶

Tanzimat Fermânı'ndan sonra ilân edilen Islahat Fermânı'yla beraber daha çok yenilik yapılmaya başlanmış, yapılan bu yenilikler halk arasında daha büyük tepkiyle karşılanmıştır. Tepkinin asıl nedeni Müslüman halkın yüzyıllardır elde ettikleri kazanımların kaybedileceği korkusuydu. 1861'de meydana gelen Beyrut olayları buna örnek gösterilebilir.⁷ Bab-ı âli, benzer yerlerin de Beyrut'a benzer idare tarzını isteyebileceği endişesine kapılmıştır. Bunu önlemek için taşrada yeni bir yapılmaya doğru gidilmiştir. Taşradaki bu isyanlar ve bu isyanlar bahane gösterilerek yapılan dış müdahaleler, mahallî yönetimlerin daha da güçlenmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu özerkliğin sağlanması için Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa ve yönetimde daha özerk bir yapılmaya isteyen Mithat Paşa bir araya gelerek yeni bir Vilâyet Nizamnâmesi hazırlamışlardır. Bu Vilâyet Nizamnâmesi 7 Kasım 1864 tarihinde tamamlanmış ve ilk olarak Tuna vilâyetinde olmak üzere Halep, Edirne, Trablus ve Bosna'da uygulanmıştır.⁸

Bu Vilâyet Nizamnâmesi, biraz daha genişletilerek; fakat merkezî hükümete çok daha bağımlı kalınarak, Ocak 1871'de yeniden çıkarıldı. İlk parlamentoyu oluşturan mebuslar, bu kanunun öngördüğü şekilde Vilâyet İdare Meclisi'ne seçilen üyelerden bazıları olmuştur. Vilâyetlerde seçime dayalı genel meclislerden gelen delegeler meclise girecekler ve sorunların tartışılmasına katılacaklardı. Dolayısıyla bu meclis, embriyon halindeki bir parlamento olarak nitelendirilmiştir. Ancak Âli Paşa döneminde, meclis üyeleri seçilmiş birer temsilci gibi değil devlet memuru gibi çalıştılar. Bununla beraber bu meclisler bugün serbest tartışma ve çoğunluk oyu gibi hükümleriyle "devlet adamları için yetişme okulu"⁹ olarak görülüyordu. Buradan meclise seçilen üyeler, meclis geleneğini bildiği için Ahmet Vefik Paşa'nın sert tutumuna rağmen başarılı

⁶ Vilâyet Meclisi nizamnâmeleri için bkz. *Düstur* 1866 (1289), s.625-720.

⁷ Beyrut'ta özerk yönetim başlamıştır, bkz. M. Tayyip Gökbilgin, "1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, Cilt X, Sayı 40, 1946, ss. 641-703.

⁸ İlber Ortaylı, "II. Abdülhamit Döneminde Anayasal Rejim Sorunu" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 1, (*Türkiye Demokerasi Hareketleri Konferansı*, 6-8 Kasım 1985), Ankara, 1996, s. 67.

⁹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s. 14-15.

çalışmalar yaptılar.¹⁰ Bu üyeler, taşranın sorunlarını bildiği içinde mecliste ilk olarak Dersaadet Vilâyet Belediye Kanunu'nu çıkarmıştır.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratik açılımın görüldüğü bir başka yer Girit vilâyeti'di. Girit'te çıkan isyan sebebiyle Âli Paşa, Girit'e özel bir kanun hazırlamıştı. Girit Nizamnâmesi adı verilen bu kanunla o zamana kadar hiçbir Osmanlı topluluğuna verilmeyen hususî bir takım ayrıcalıklar verilmiştir. Özellikle Yeni Osmanlılar tarafından yoğun olarak eleştirilen bu nizamnâme, devlet otoritesinin paylaşımı konusunda oldukça müsamahakâr davranıyordu.¹² Girit, 1 Aralık 1867 tarihli Girit Vilâyet Nizamnâmesi ile etnik yapısına göre yönetimde çoğunluğun aktif rol oynadığı özerk bir statüye sahip oluyordu.¹³

İlk Demokratik Seçimler

İstanbul kamuoyu ve özellikle basın, devletin içinde bulunduğu iç ve dış siyasetteki gelişmeler sebebiyle meşrutî bir idarenin geleceğini tahmin ediyordu. Avrupa devletlerinin dış baskıları, içerde Meşrutiyet yanlısı bir kabinenin gelmesi ve Abdülhamit'in de Mithat Paşa ile görüşmesi ve Yeni Osmanlılar'a yakın kimseleri göreve getirmesi bu tahminleri daha da kuvvetlendiriyordu. Kanun-i Esasî ve Meclis, tartışılan konular arasındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda azınlıklarla ilgili olumsuz havayı düzeltmek için taviz vereceği beklentisi içinde olan halk, bu ve benzeri haberleri dikkatlice takip ediyor, özellikle Balkanlar'da toprak terk edilmesini istemiyordu. Ancak bu sırada meydana gelen Selânik Olayı¹⁴ ve Bulgaristan'da katliam yapıldığı haberleri

¹⁰ Ahmet Vefik Paşa ile ilgili hatıraların birinde onun bir meb'usa "sus eşek!" dediği meşhurdur. Ahmet Vefik Paşa, meclisi bir alay kumandanı edasıyla idare ediyordu, Mehmet Zeki Pakalın, *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul, 1942, 33.

¹¹ Adı geçen dönemde yayımlanan Dersaadet Belediye kanununun tam metni için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrak*, BOA Y.EE. 112/3. Dersaadet Belediye Kanunu Meclis-i Mebusan'ın 16 Nisan 1877 tarihli Ahmet Vefik Paşa'nın başkanlık ettiği on beşinci oturumunda kabul edilmiştir, *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)* I:192; Dersaadet Belediye Kanunu için ayrıca bkz. Mehmet Seyitdanhoğlu, "Dersaadet Belediye Kanunu ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8 (4), 1999, 157-171 vd.

¹² Hatta Ziya Paşa, hiciv geleneğinin Batılı örneği olan Zafernâme'yi Girit'e bu kadar ayrıcalık veren Mehmet Emin Âli Paşa için yazmıştı, bunun için bkz. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma I*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s.126. Çelişki gibi görülen bu durum sadece Yeni Osmanlılarda değil aynı zamanda İttihat ve Terakki için de aynıydı. Onlar da geniş özerklikleri, hürriyetin habercisi olarak değil, Girit'in kaybedileceğinin işareti olarak görüyordu, *Osmanlı*, 15 Ağustos 1899, No. 42, s. 6.

¹³ Nizamnâmenin tam metni için bkz. *Düstur* 1866 (1289): 652.

¹⁴ 23 Nisan 1292 (5 Mayıs 1876) tarihli Selânik Olayında bir Bulgar kıza Müslüman olmak için Selânik'teki Osmanlı idaresine başvurmak istemesiyle patlak vermiş, ancak tren istasyonunda Frenk, Rum ve Bulgarlar kıza alarak kaçırmışlar, feracesini yırtarak atmışlardır. Bulgar kızını orada

Avrupa kamuoyunda Osmanlı aleyhine bir durum yaratmıştı. Avrupalılar, bu olayları mutaassıp Müslümanların çıkardığını düşünüyordu.¹⁵ Selânik'te meydana gelen ve Avrupa'da geniş yankı bulan bu olay yanında, Balkanlar'da yaşanan ve uzun süredir bastırılmayan iç isyanlar, devletin Avrupa kamuoyundaki itibarını sarsmıştı.

Bütün bu olumsuzlukları gidermek ve Meşrutiyet idaresini getirmek için büyük çaba sarf eden Şura-yı Devlet reisi Mithat Paşa, genç padişah Sultan II. Abdülhamit ile Meşrutiyet idaresi konusunda anlaşmıştı.¹⁶ Bunun üzerine kendi başkanlığında, Meşrutiyet'le ilgili kararlar alacak olan bir heyet teşkiline karar verilmişti. Bu karar gereğince 24 Eylül 1876 tarihinde kurulan komisyon, Meclis-i Umumî toplanıncaya kadar Kanun-i Esasî layihaları ve diğer nizamâtı peyderpey müzakere edeceğini bildirmişti.¹⁷ Bu tarihten sonra daha Kanun-i Esasî'nin ilân edilmesi dahi beklenmeden "geçici" seçim talimatnâmeleri yayınlanarak seçim yapılabilmesi için işler hızlandırılmıştır. İlk toplantısını 6 Ekim'de yapan Kanun-i Esasî Komisyonu¹⁸ ilk aşamada yedi maddelik geçici bir seçim talimatı yayınlamış, bundan ayrı olarak Edirne ve İstanbul'da yapılacak seçimler için de ayrı ayrı talimatnâmeler hazırlanmıştır.

Adı geçen komisyon, dönemin hassasiyeti içinde bir an önce Meclis-i Mebusan'ın açılması için 29 Ekim 1876 tarihli geçici bir seçim kanunu hazırlamıştı.¹⁹ Meclis-i Mebusan'a seçilecek mebusların belirlenmesi için seçimlerin nasıl yapılacağı yedi maddelik geçici talimatnâme şöyledir:

Birinci maddeye göre "...açılacak Meclis-i Umumî iki heyetten meydana gelecek, birisi sınıf-ı ahali tarafından usul üzere intihâb olunan vekillerden mürekkep olacaktır. Bunun görevi şeriata uygun, memleket ve milletin gerçek anlamda ihtiyaçlarını karşılayacak kanunlar hazırlamak olup yüz otuz üyeden oluşacaktır. Meclis-i Umumî'nin bu kısmına Meclis-i Mebusan denecektir. Meclis-i Umumî'nin diğer kanadı, doğrudan Padişah tarafından atanan

toplanan Müslüman halktan kaçtırmak için Amerika konsolosunun evine götürmüşler, Fransız konsolosu Lapot ile Alman konsolosu da çıkan bu kargaşada öldürülmüştür. Olay Avrupa'da büyük yankı uyandırmıştır. *Sabah*, 26 Nisan 1292 (7 Mayıs 1876).

¹⁵ Joan Haslip, *Bilinmeyen Yönleri ile Abdülhamit*, Çev. N. Kuruoğlu, İstanbul, 1964, s.74.

¹⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Osmanlı*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 17-27.

¹⁷ B. Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleken*, Cilt VI, 1946, s. 65.

¹⁸ Komisyonun toplantı tarihi için bkz. Roderich H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Cilt II, İstanbul, 1987, s. 149.

¹⁹ *Takvîm-i Vakayi*, 6 Kasım 1876, *Sabah*, 21 Teşrinievvel 1876. Türkçe tam metni için bkz. B. Sıtkı Baykal, "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", *Belleken*, Cilt XXIV, Sayı 96, 1960, s. 609-612., Ayrıca Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, İstanbul, 1982, s.34 vd.

üyelerden oluşacaktı. Asıl görevi, Meclis-i Mebusan'dan gelen kanunları inceleyip onayladıktan sonra Padişaha sunmak veya tekrar görüşülmek üzere Meclis-i Mebusan'a iade etmek olacaktı. Meclis-i Umumî'nin bu heyetine Meclis-i Âyan adı verilecekti. Âyan üyelerinin sayısının ne kadar olacağı bu beyannâmede de yazılmıştı.²⁰ İkinci madde; vaktin geçmesi sebebiyle, seçim kanunu yetişmeyeceği için vilâyet ve sancak idare merkezleri için seçilen idare meclis üyelerinin mebus olarak atanmalarını uygun görüyordu. Üçüncü maddede; seçilecek mebusların vasıfları tarif olunmaktadır: Devlet işlerinden anlayan ve Türkçe bilenler arasından, yirmi beş yaşından aşağı bulunmayan, cinayet ve politika ile ilgili suçlardan mahkûm olmamış, memleketinde "azıcık" emlak sahibi olanlar, memur olmamaları şartıyla mebus seçilebileceklerdi.²¹ Ayrıca her mebusun seçildiği vilâyetin değil, bütün memleketin mebusu olduğu özellikle vurgulanıyordu. Dördüncü madde ise; mebus sayılarının önceden belirlendiği üzere seçimlerin yapılarak tutanakların Şura-yı Devlet'e verilmek üzere valilere teslim edilmeleri gerektiği hakkındaydı. Beşinci maddede, İstanbul'dan seçilecek mebusların seçim usulü hakkında bilgi verilmektedir. Yirmi idarî taksimata ayrılan İstanbul'un, mebuslarını seçmek için önce, mebusları seçecek olanlar seçilerek bir kurul oluşturulacak, sonra bu kurul üyeleri mebusları seçeceklerdi. Bu maddeye göre İstanbul'da mektupla oy kullanılabilirdi. Seçilen mebuslara şahadetnâme verileceği de ayrıca bu maddede yer almıştır. Altıncı madde ile ayrıntılı olarak Dersaadet'ten mebus nasıl seçileceği, yedinci madde ile de mebusların maaş, harcırah ve yollukları ile ilgili işlemler düzenleniyordu.

Yedi maddelik "muvakkat seçim kanunu" ile yeniden seçim yapılmıyor; vilâyet ve kaza meclislerinden seçilen üyelerin içerisinde şartları uygun olanlarını bulup mebus tayin edilecek ve böylece seçim yapılmış sayılacaktı. Talimatnâme gereğince vilâyet meclisinde görev alan kimi üyelerin mebus seçildikleri görülmektedir.²²

²⁰ Kanun-i Esasî'nin altmışıncı maddesi, Meclis-i Âyan'ın, Meclis-i Mebusan'ın üçte biri kadar olduğunu ifade etmektedir.

²¹ Vergi konusunda oluşturulan Muhassıllık Meclisleri'ne seçilecek üyelerinde benzer vasıflarda olmaları istenmişti. Seçilecek kimselerin akıllı ve muteber kimseler olması amaçlanıyordu. Adaylar önce mahkemeye gidip isimlerini kaydedtiriyor, sonra seçmenlerin oyuna başvuruluyordu. Seçmenler ise; kazaya bağlı köylerden akıllı, söz anlar, emlak sahiplerinden yirmi ile elli kişi kadar olacaktı. Her adayı isteyen bir tarafa, istemeyen bir tarafa geçerek oylarını belli ediyorlardı, eşitlik durumunda kur'a usulüne başvuruluyordu. Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleken*, Cilt XXVIII, Sayı 109-112, 1964, s. 623-690.

²² Ahmet Oğuz, "1877-1878 Meşrutiyet Meclisinde Kastamonu Mebuslarının Faaliyetleri ve Ele Aldıkları Başlıca Konular," *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri 18-20 Eylül 2003*, Ankara, 2005, ss. 29-42.

Bu geçici talimat esas olmak üzere İstanbul'da yapılacak seçimler için çok daha geniş kapsamlı yine geçici hükmüyle bir başka talimat daha yayınlanmıştır.²³ Buna göre, Dersââdet ve mülhakatında 25 Mart 1294 tarihinde yapılacak ve beş Müslim beş gayrimüslim olarak intihâb olunacak mebusanın sureti intihabına dair beyannâmedir şeklinde bu talimat yirmi üç maddeden meydana gelmektedir.²⁴ Bu beyannâmeye göre, İstanbul'un yirmi daireden ibaret olduğu²⁵, buralarda yirmi beş yaşını bitirmiş kişilerin on beş gün içinde seçmen defterlerine yazılmaları istenmektedir. Deftere kaydolacakların emlaklerinin olması gerektiği ve bunların görevli memurlara nasıl teslim edileceği izah edilmektedir. Nizamnâmede seçimin güvenliği için gerekli önlemler sıralanmaktadır. Her seçmen çevresi elli hane olarak düşünölmüş, elli haneden az olanlar ise yanındaki mahalle ilâve edilmiştir. Seçmen defterlerinin askıya asılma usulü ve bunların korunmaları hakkında bilgi verilmekte, defterlerin askı süreleri ile isim eklenip çıkarılabilmesi için gerekli düzenlemelerin nasıl yapılacağı anlatılmıştır.

Sandıkların durumu, oy kullanma zamanı ve sandıkların muhafazası ile en çok oyu alacak Müslim ve gayrimüslimin mebus olarak seçileceği belirtiliyordu. Dikkat çekici özelliklerden bir tanesi de mektupla oy kullanılabilceği ve bunun da nasıl gerçekleşeceğinin anlatılmasıdır. Seçilen mebusların onaylanmaları için isim listeleri Şura-yı Devlet'e gönderilecek ve (kazanan) mebusların listesinin her dildeki gazetelerde yayınlanacağı açıklanmaktadır.

Edirne'de seçimlerin nasıl yapılacağına dair de önceden belirttiğimiz yedi maddelik geçici beyannâmeden ayrı olmak üzere detaylı bir beyannâme daha hazırlanmıştı. Bu talimatnâmeye dayandırılarak hazırlanan ve Edirne'ye 3 Kasım 1876 tarihinde gönderilen seçim beyannâmesini, vilâyetlerde seçimin nasıl yapıldığı konusunda örnek olarak ele alabiliriz. Göröldüğü üzere, açılacak Meclis-i Umumî'nin iki heyet olarak toplanacağı ve birinin Meclis-i Âyan ve diğerinin de Meclis-i Umumî olarak adlandırılacağı bir defa daha yazılmıştı. Meclis-i Umumî'nin üyeleri Osmanlı devleti tebaası ve sekenesi tarafından bu

²³ Yine bu geçici talimatnâmeden önce İstanbul için olmak üzere beş maddeden oluşan geçici bir talimatnâme hazırlanmış, ancak bunun yeterli olmadığı düşünölmüş olmalı ki daha detaylı yirmi üç maddelik çok daha açıklayıcı bir talimatnâme daha yayınlanmıştır. *Takvim-i Vakaı, 6 Kasım 1876.*

²⁴ *Takvim-i Vakaı, 10 Ocak 1877*, ayrıca bkz. Sarkis Karakoç, *Tahşiyeli Kavanin*, Cilt 21, Evrak No. 226. Baykal, agm., s. 616-623.

²⁵ *BOA. Y.EE. 112/3.* Bu dairelerin sınırları da belirlenmişti; Bayezid, Sultan Ahmet, Fatih, Eyüp, Beyoğlu, Hasköy, Beşiktaş, Arnavutköy, Beykoz, Tarabya, Büyükdere, Beykoz, Anadolu Hisarı, Beylerbeyi, Yeni Mahalle, Doğancılar, Kadıköyü, Adalar, Makriköyü. Roderic Devcreux, *The First Ottoman Constitutional Period* (Baltimore, 1963), s. 130 ve İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi* (Ankara, 1996), s. 80 benzer listeler vardır. İki Beyoğlu ve iki Üsküdar daireleri yazılmıştır.

senelik geçici bir seçim kanunu ile seçilecekti. Geçici seçim beyannâmesinin Meclis-i Has ve Meclis-i Vükelâ'da değerlendirilerek karara bağlandığı söylenmektedir. Halkı ikna etmek amacıyla olmalı ki devletin en yüksek organlarının görüşünün alındığı belirtiliyordu. Yine beyannâmenin devamında bu konuda bir irade-i seniyye çıktığı da ilâve edilmektedir. Meclis üye sayısının yüz yirmi olacağı ve bunun " ...aza-yı mürettibe dahi her memalik nüfusunun icab-ı mevkiyesi nispetinde ahali-i Müslime ve gayrimüslimden tertip olunarak" ve devamla halkın seçime şartlı oranlarda ve nüfuslarına göre katılacağı ifade edilmektedir. Edirne nüfusuna göre dört Müslim ve dört gayrimüslim ile sekiz üyenin Meclis-i Mebusan'a girecekleri yazılmaktadır. Ayrıca gönderilen seçim kanununa göre sekiz kişinin belirlenen şekilde seçilerek hazırlanması kat'i surette bildirilmektedir.²⁶ Edirne'de, de nüfus oranına göre değil Müslim ve gayrimüslimlerden yarı yarıya mebus seçilmesi istenmiştir. İstanbul gibi Edirne de farklı özellik göstermektedir. Bu durumu devrin olağan dışı şartlarıyla izah etmek durumundayız. Zira buralardaki seçmen sayısına göre mebus seçilmediği açıktır. Meclis-i Mebusan oturumlarının birinde Ermeni kökenli Rupen Efendi, Müslümanların oylarıyla seçildiğini belirtmiştir.²⁷

Meclis-i Mebusan'ın açılmasına karar verilip seçimin de nasıl yapılacağı geçici talimatnâmelerle açıklandıktan sonra, sıra bunun uygulanmasına gelmiştir. Vilâyetlerden seçilecek mebuslar için seçim usulü önceden açıklandığından asıl seçim, İstanbul merkezde yapılacaktı. Mebus seçimleri için İstanbul gazetelerine verilen ilânda "...Mebus olacak zevat için şehremanetine lazım gelen takrirler İstanbul idarehanesinde tahrir ve temhir (mühürleme) edilmekte olduğu ve idaresince tensib olunan evsaf ve mesleğini anlayarak temhir etmek isteyenlerin matbaaya azimet etmelerini İstanbul gazetesi yazıyor"²⁸ şeklinde ilân verilerek, katılımın sağlanması amaçlanmıştı. İstanbul için hazırlanan seçim kanununa bakılırsa ileride uygulanacak seçimler için bu ikinci deneme pilot bölge olarak seçilmiş gibiydi.²⁹ Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu talimat önce ilân edilen beş maddenin detaylandırılmış hâliydi.

İstanbul'da uygulanacak seçimin bu kadar detaylı olması ve beş Müslüman ile beş gayrimüslim mebus seçme isteği, dış baskıları azaltmanın araçlarından biri olarak düşünülüyor olmalıdır. Bir diğer sebebi de İstanbul'da her gayrimüslim cemaatin mebus çıkarmasına imkân vermektir. İstanbul için

²⁶ *Takvim-i Vakeyi*, 12 Aralık 1876.

²⁷ *MMZC I*, s. 176.

²⁸ *Sabah*, 4 Kanunîsâni 1876, *Sabah* gazetesi her gün yayımlandığı ve Meşrutiyet'e de ilgili olduğu hâlde bunun detaylarını yayınlamaması alıntı ile geçiştirmiştir.

²⁹ *Takvim-i Vakeyi*, 10 Ocak 1877.

hazırlanan seçim beyannâmesine göre, seçim iki aşamalı yapılacaktı. Birinci aşamada mebus seçecekler belirlenmiş, ardından da bunlar da mebusları seçmişlerdir.³⁰

Taşrada yapılacak seçimlere gelince, adı geçen komisyon, önceden seçimle gelen vilâyet ya da kaza idare meclisi üyelerinden yararlanmayı düşünmüştür. Komisyon, Meclis-i Mebusan'a seçilecek üye sayısını "her mahallin mevcut nüfusunu ve ehemmiyeti-i mevkii nispetinde" belirlemiştir. Buna göre Meclis-i Mebusan üye sayısı 120 kişi olacaktı. Her vilâyete düşen Müslüman ve gayrimüslim üye sayısı da belirlenmiş ve bir çizelge hâline getirilmiştir. Padişah bu listeye Mısır'dan beş ve Tunus'tan beş olmak üzere on yeni üye eklemiştir.³¹ Meclis-i Umumî'nin üyeleri Vilâyet Meclisleri'ne halkın seçimle getirdikleri "İdare Meclis Azaları tarafından Mebusların intihabı bil-vasıta ahali tarafından intihâb olunmuş hükmünde olarak" seçimler, geçici beyannâmede öngörülen şekil ve usulde yapılacaktı.³²

Ancak taşradaki seçimlerin istenilen düzeyde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Zira seçimlere idareciler karışmış, dolayısıyla seçimin güvenliği zedelenmiştir. Taşraya gönderilen talimatta, idare meclisi üyelerinin diledikleri kişiyi seçmekte serbest olduklarını belirtmiş, ancak yerel bürokrasinin seçimler üzerinde büyük etkisi olduğu görülmüştür. Hatta bazı seçim çevrelerinde mebusların bizzat valiler tarafından tayin edildikleri görülmüştür. Örneğin Aydın vilâyetinde 3 Türk ve 2 Ermeni milletvekilini bizzat vali tayin etmiştir.³³

Meclis-i Mebusan'ın bir an önce açılmasını isteyen Osmanlı hükümeti, seçimleri hızlandırmak için mümkün olan tüm çareye başvurmuş, Osmanlı ülkesindeki nüfusun temsil edilmesine çalışmıştır. Bu gerekçeyle olmalı ki, hükümet, Sırbistan, Karadağ, Romanya, Mısır, Lübnan, Girit ve Tunus gibi özel statüye sahip yerlerde seçim yaptırarak Meclis-i Mebusan'a mebus göndermelerini istemiş ancak bu gerçekleşmemiştir.³⁴ Osmanlı hükümeti, bu bölgeleri hâlen kendi toprakları olarak görmek istiyordu. Ancak durum böyle olmamış, adı geçen yerler çağrıya cevap dahi vermemiş, sadece Mısır'dan Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra tebrik telgrafi gelmiştir.³⁵

³⁰ Baykal, agm., s.631.

³¹ Güneş, *Türk Parlamento Taribi*, s. 76.

³² Meclis-i Mebusan geçici talimatnâmesi, madde 4.

³³ *Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamalar*, TBMM Yayınları, Ankara, 1982, s. 74.

³⁴ Stanford J. Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 1983, s.228.

³⁵ BOA. Y.EE. 128/17.

Seçim yapılan bölgelerde seçmen sayısının mebus sayısına oranlandığında hem Osmanlı ülkesi içinde hem de dışarıdaki ülkelerle karşılaştırıldığında çok ilginç sonuçlarla karşılaşılacaktır. Örneğin, Anadolu'da 162.148 erkek nüfusa bir mebus düşerken Afrika'da bu oran 505.000 nüfusa çıkmaktadır.³⁶ Ülkenin Rumeli tarafında ise sayı azalmakta ve 82.882'ye düşmektedir. Dinî açıdan bakıldığında ise Müslümanlar aleyhine bir dengesizlik göze çarpmaktadır. 133.367 Müslüman bir mebus seçerken, 107.557 Hristiyan bir ve 18.750 Yahudi bir mebus seçebiliyordu.³⁷ Buradan anlaşılıyor ki, bölgelerden seçilen mebuslar seçim bölgesinin nüfus oranını göstermiyordu. Hatta bu nüfus oranı bölgeden bölgeye de değişebiliyordu.³⁸ Toplam nüfus açısından ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yaklaşık elli bin kişinin bir mebus seçmesi Avrupa ortalaması civarındaydı.³⁹

Yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız Türkiye'nin bu ilk seçimi ile ilgili Kanun-i Esasî'den önce ve sonra olmak üzere geçici kaydıyla talimatlar yayımlanmıştır. Dönemin karışık ve durumun acil olduğu dikkate alındığında talimatlarda tekrarlanan ifadelerle rastlanmakta, ardı ardına benzer talimatlar verilmekte olduğu görülmektedir. Hatta bu talimatların anayasadan önce çıkması sebebiyle bazen de anayasayla çeliştiği de görülmektedir. Örneğin, anayasa seçimin kaç dereceli olduğundan bahsetmezken talimatlarda iki dereceli seçim yapılması, seçilme yaşı, emlak sahibi olma ve vergi verme durumlarına atf vardır.⁴⁰ Bundan başka modern seçim ilkelerine de uyulmamış, örneğin kadınların katılımına izin vermemiştir. Emlak sahibi olma zorunluluğunun getirilmesi, basit çoğunlukla seçilme ilkeleri de günümüze göre seçim kanununun zaafiyetlerini oluşturur.⁴¹

Bu seçim mevzuatıyla açılan ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı yaptığı 56 toplantı sonunda 28 Haziran 1876 tarihinde Meclis-i Mebusan reisi Ahmet

³⁶ Ülkenin uzak eyaletlerinde merkezle bağı gittikçe zayıfladığı malumdur. Bunun Arap ve Türk halkı arasında da tezahürünün görülmesi olağandır; Haim Gerber, "Tanzimata Yeni bir Bakış: Kudüs Vilâyeti", Çev. Hakan Kaynar, *Tanzimat*, Yay. Haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanhoğlu, 2. Baskı, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s. 171-186.

³⁷ Devereux, *age.*, s. 141.

³⁸ 1877 *Devlet Salnâmesi*, İstanbul, 1328. Örneğin Adana'da 204.372 kişi üç mebus seçerken, Konya'da 410.393 kişi üç mebus seçmiştir.

³⁹ Bu oran Avusturya'da, İtalya'da, Fransa'da, İspanya'da, Prusya'da ve İngiltere'de hemen hemen aynıydı; *Sabah*, 28 Ağustos 1876.

⁴⁰ Kanun-i Esasî ve geçici talimatlarının karşılaştırılması için bkz. Ülkü Varlık, Banu Ören, *Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimler*, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s.15-16.

⁴¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 2004, s. 153.

Vefık Paşa'nın nutkuyla kapanmıştır. Paşa nutkunda, mebus seçilip meclis açılıncaya kadar kendilerinin mebus olduğunu belirtmiştir.⁴²

İmparatorluğun karışık bir döneminde açılan ilk meclis kapandıktan sonra, Kanun-ı Esasî gereği meclisin ikinci devresi için de seçim yapmak gerekmiştir. Ancak Meclis-i Mebusan'ın çıkardığı İntihab-ı Mebusan Kanunu yürürlüğe girmediğinden birinci devrede olduğu gibi yine geçici kaydıyla seçim beyannâmesi çıkarılmıştır. Burada da İstanbul'da yapılacak seçim üzerinde durulmuş, diğer kısımları aynen muhafaza edilmiştir.⁴³

Bu şekilde yapılan seçimle ikinci kez toplanan ilk Osmanlı parlamentosu, bürokraside kendisine yer edinememesi ve bu yüzden sık sık padişah ve hükümetle ters düşmesi ve Osmanlı-Rus savaşının meydana getirdiği ağır sorunlar sebebiyle padişah II. Abdülhamid tarafından 14 Şubat 1878 tarihinde dağıtılmıştır.⁴⁴ Aradan geçen uzun zaman sonra 23 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-ı Esasî'nin tekrar yürürlüğe konmasıyla, Osmanlı tarihinde II. Meşrutiyet dönemi başlamıştır. 3 Ağustos'ta padişah tarafından onaylanarak kanun tekemmül etmiş ve seçim bu kanuna dayanarak yapılmıştır. Her iki dönemde de seçilen mebusların etnik yapıları, dinleri ve seçildikleri bölgeler göz önüne alındığında benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır.⁴⁵

1908 tarihli seçim kanunu, Meclis-i Mebusan'ın birinci devresinde çıkarılan Geçici Seçim Beyannâmeleri'nde belirtilen esasların daha netleştiği görülmektedir. Meclis-i Mebusan, tek dereceli seçim kanununu ısrarla savunmuş ve karar meclisten de o doğrultuda çıkmıştır.⁴⁶ Meclisin ikinci döneminde birinci dönemde kabul edilen ancak yürürlüğe girmeyen birçok kanun tartışıldığı hâlde, seçim kanunu genel kurula gelmemiş, encümenlerde görüşülmüştür.⁴⁷ Bu seçim kanunu, ülkemizde 1942 tarihine kadar uygulanmış ve ilk çıktığı temel karakterini büyük oranda korumuştur.

⁴² *MMZC I*, İstanbul, 1939, s. 400.

⁴³ *Takvim-i Vakaî*, 10 Ocak 1877, ayrıca Baykal, "Birinci Meşrutiyet'e dair Belgeler", s. 631.

⁴⁴ *MMZC II*, s.407.

⁴⁵ Sonuçta verilen tablo oranlandığında benzer sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir.

⁴⁶ İlk meclisin birinci yasama yılında tek dereceli seçim usulü Şura-yı Devlet'in direktörlerine rağmen kabul edilmemişti. *MMZC I*, s.258. Padişahın onayladığı seçim kanununda ise iki dereceli seçim usulü benimsenmiştir. Karşılaştırma için bakınız: Varlık, Ören, *age.*, s.67. Tam metin için ise şu esere bakılabilir: Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları* (1982).

⁴⁷ *MMZC II*, s. 253.

Sonuç

Türk yenileşme tarihinin önemli bir aşamasını meydana getiren seçim olgusu, Tanzimat Dönemi'yle başlamıştır. Öncelikli olarak taşranın problemlerini çözmesi için bir yol olarak görülmüş, Yeni Osmanlılar'la beraber İstanbul kamuoyuna girmiştir. Osmanlı tarihinin çalkantılı bir döneminde, özellikle Mithat Paşa'nın büyük gayretleriyle Kanun-ı Esasî ilân edilmiş ve Meclis-i Mebusan açılmıştır. İlk meclise bakıldığında, Müslümanlarla gayrimüslimlerin hem Ayan Meclisi ve hem de Meclis-i Mebusan'ın üye sayısı incelendiğinde üçte bir oranının korunduğu görülmektedir. (Bkz. Tablo I).

Tablo I. 1877-1878 ve 1908 Meclisinin Etnik Yapısı ve Milliyetlerine göre Seçilen Mebuslar

Etnik Köken	1877-1878/I. Dönem	1877-1878/II. Dönem	1908/I. Dönem ⁴⁸
Türk	41	38	170
Arap	11	14	67
Arnavut	-	4	31
Rum	2	-	24
Ermeni	12	16	13
Yahudi	16	17	4
Bulgar	-	-	4
Sırp	1	-	3
Ulah	-	-	1
Kürt	-	-	6
Milliyeti Bilinmeyen	29	23	-
Müslim	71	70	-
Gayrimüslim	49	48	-
Toplam	120	118	323

Temsil kabiliyeti ve nüfusa oranı konusunda Müslim-gayrimüslim oranı hep bu şekilde dengelenmeye çalışıldığı zaten bilinen bir mevzudur. Bu denge klasik Osmanlı anlayışını ifade etmektedir.

Ancak, seçim kanununun niteliği ve uygulanabilirliği bakımından gönümüz seçim sistemiyle karşılaştırılmaması gerekir. Devrin şartları içerisinde değerlendirildiği takdirde anlam kazanmaktadır. Tüm eksiklerine rağmen yapılan bu ilk seçimlerin önemli bir köşe taşı oluşturduğu muhakkaktır. Seçimlerin

⁴⁸ Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994, s. 209.

niteliği ve oranlama demokratik bir süreci temsil etmese de ilk olması bakımından önemlidir. Padişahın mutlak idaresinden başka, organları vasıtasıyla yönetici ihdas etme ve kanun çıkarma yetkisinin olması bu seçimi de meclisi de önemli kılmaktadır. Eğer 1876'dan 1908'e kadar düzenli olarak her hangi bir seçim kanunuyla da olsa seçim yapılabilseydi, Türkiye'nin kuruluş dönemindeki demokrasiye geçme sıkıntıları daha hafif yaşanabilir ve daha istikrarlı bir demokratik yönetim sağlanabilirdi.

Kaynaklar

- 1877 Devlet Salnâmeşi (1328). İstanbul.
- AKYILDIZ, Ali (1993). *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Ercen Yayınları, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi [İstanbul], Yıldız Esas Evrak, BO.A. Y.EE 112/3; BO.A. Y.EE 128/17.
- BAYKAL, B. Sıtkı (1942). 93 Meşrutiyeti, *Belleten*, Cilt VI, 45-83.
- BAYKAL, B. Sıtkı (1960). Birinci Meşrutiyete dair Belgeler, *Belleten*, Cilt XXIV, Sayı 96, 601-636.
- BİLGEGİL, Kaya (1979). *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, I, Sevinç Matbaası, Ankara.
- ÇADIRCI, Musa (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara.
- DAVISON, Roderic H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, 1856-1876, Çev. O. AKINHAY, Papirüs Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Fevzi (1994). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, İzmir. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- DEVEREUX, Roderich (1963). *The First Ottoman Constitutional Period*, J.Hopkins Press, Baltimore.
- Düstur* (1296). *Kanun-i Esasî ve Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ın İş Tüzükleri*, I. Tertip, V. Cilt, Matbaa-yı Amire.
- Düstur* (1289). *Girit Vilâyeti Nizamnamesi*, I. Tertip, I. Cilt, Matbaa-yı Amire.
- ERDEM, Tarhan (1982). *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, İstanbul.
- GERBER, Haim (2006). Tanzimata Yeni bir Bakış: Kudüs Vilayeti, Çev. Hakan KAYNAR, *Tanzimat*, Yay. Haz. Halil İNALCIK, Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, Phoenix Yayınları, Ankara, 171-186.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1946). 1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler, *Belleten*, Cilt X, Sayı 40, 641-703, Ankara.
- GÜNEŞ, İhsan (1996). *Türk Parlamento Tarihi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara.
- HASLIP, Joan (1964). *Bilinmeyen Yönleri ile Abdülhamit*, Çev. N. KURUOĞLU, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1964). Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler, *Belleten*, Cilt XXVIII, Sayı 109-112, Ankara.
- KARAKOÇ, Sarkis, *Tabşiyeli Kavanin*, Cilt 21, Türk Tarih Kütüphanesi Koleksiyonu, Evrak Nu. 226.

- OĞUZ, Ahmet (2005). 1877- 1878 Meşrutiyet Meclisinde Kastamonu Mebuslarının Faaliyetleri ve Ele Aldıkları Başlıca Konular, *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Eylül 2003, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (1986). II. Abdülhamit Döneminde Anayasal Rejim Sorunu, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1) (*Türkiye Demokrasi Hareketleri Konferansı*, 6-8 Kasım 1985), Ankara.
- ORTAYLI, İlber (1978). İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili, *Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı*, 169-182, Ankara.
- Osmanlı* (1899). 15 Ağustos, Nu. 42.
- PAKALIN, M. Zeki (1942). *Abmet Vefik Paşa*, İstanbul.
- Sabah* (1876). 21 Teşrinievvel (Perşembe), 28 Ağustos (Pazartesi), 4 Kanunısâni (Salı), 7 Mayıs (Pazartesi).
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1999). Dersâdet Belediye Kanunu ve Getirdikleri, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8 (4).
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1992). Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ayrı Basım, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SHAW, Stanford J., Ezel Kural SHAW (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II. Cilt. Çev. Mehmet HARMANCI, İstanbul.
- Takvim-i Vakayi* (1877) 10 Ocak (Çarşamba), (1876) 6 Kasım (Pazartesi), 12 Aralık (Salı).
- TANÖR, Bülent (2004). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara.
- US, Hakkı Tarık (1940). *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi I. (MMZC I)*, İstanbul.
- US, Hakkı Tarık (1954). *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (MMZC II)*, İstanbul.
- VARLIK, Ülkü, Banu ÖRFEN (2001). *Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimler*, Der Yayınları, İstanbul.